

УДК 070.48 (477) «185/190»: 323.15 (=161.2)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.352>

Юрій Перга*

ВИДАВНИЧА СПРАВА ТА ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 19 СТ.: РОЛЬ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ У ФОРМУВАННІ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація: У другій половині 19 ст. видавнича справа стала важливим чинником формування модерної української ідентичності. Періодичні видання слугували механізмом поширення національної ідеології, сприяли консолідації інтелектуальних кіл та активізації громадського руху, що чинив опір цензурним обмеженням. У статті комплексно охарактеризовано вплив видавничої справи та публіцистики на формування модерної української ідентичності у другій половині 19 ст. Задля досягнення цієї мети систематизовано історико-культурні чинники, що сприяли розвиткові видавничої діяльності; проаналізовано роль окремих періодичних видань у формуванні національної думки; виявлено зв'язок між публіцистикою та громадівським рухом.

Ключові слова: періодика, публікація, редакційна політика, громадівський рух, національна свідомість, модерна українська ідентичність, національне відродження, друга половина 19 ст., журнал «Основа»

Вступ. У сучасних умовах вивчення історії української видавничої справи набуває особливої актуальності, оскільки дає змогу розкрити специфіку формування національної свідомості й ідентичності під час багатовимірних політичних, соціальних і культурних трансформацій. *Предметом даної роботи* є аналіз ролі періодичних видань у формуванні модерної української ідентичності у другій половині 19 ст. Саме періодика тієї доби була засобом комунікації між інтелігенцією, культурними діячами та ширшими верствами населення, відіграючи ключову роль у національному пробудженні. Через публіцистику, літературні огляди, рецензії та есе у тогочасних часописах віддзеркалювались ідеологічні спрямування та нагальні суспільно-політичні питання, що заклали основу для подальшого самовизначення українського народу. *Актуальність теми* зумовлена не лише історичним значенням зазначеного періоду, а й тим, що сучасна українська культура та суспільство значною мірою беруть витоки з національного відродження 19 ст. – доби, коли українство розвивалося за умов жорсткого політичного тиску, цензури й асиміляційної політики імперії.

Огляд літератури. Друга половина 19 ст. – доба активізації українського національного руху та розвитку видавничої справи – стала об'єктом численних досліджень як в Україні, так і за кордоном. Історіографію питання умовно можна поділити на кілька етапів, кожен з яких характеризується власними методологічними підходами. Українська

* Перга Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7636-2417>; e-mail: yperga@gmail.com

наукова думка у 1920-х роках, у період національно-культурного піднесення, заклала підвалини дослідження громадського руху та періодики. Праці того часу мали яскраво виражене національно-патріотичне спрямування: дослідники збирали та публікували документальні матеріали, висвітлювали діяльність провідників руху (М. Драгоманов, В. Антонович та ін.) і трактували видавничу справу як чинник націєтворення. Наприклад, Федір Савченко у монографії «Заборона українства 1876 р.» (1930) вперше всебічно проаналізував Емський указ і діяльність «Громад» 1860-1870-х рр., наголошуючи на їхній ролі у ширшому соціокультурному русі українців¹. Ці перші студії можна охарактеризувати як національно-орієнтовані й описові.

У радянський період підхід до теми зазнав істотної ідеологізації. Історики змушені були застосовувати марксистсько-ленінську методологію, акцентуючи класову боротьбу та «прогресивність» народних рухів відповідно до партійної доктрини. Тематика українського національного руху другої половини 19 ст. інтерпретувалася крізь призму боротьби «демократичних» проти «буржуазно-націоналістичних» тенденцій. Видавничу діяльність громадівців радянські автори подавали як складову визвольного руху народних мас, водночас зменшуючи її національно-культурне значення. Попри цензурні обмеження, деякі вартісні праці з'являлися й у СРСР. Так, Віталій Сарбей у загальній роботі «Національне відродження України» (1999) фактично реабілітував поняття національного відродження для академічного вжитку, вже в незалежній Україні позитивно оцінивши український рух 19 ст.² Загалом радянська історіографія збагатила соціально-економічний аналіз (зв'язки громадівців із селянством, зародження радикальних течій), але через ідеологічний диктат звузила проблематику та спотворила оцінки, тавруючи багатьох лідерів руху як «націоналістів» і замовчуючи роль української мови та культури.

З кінця 1980-х – початку 1990-х рр. в українській історичній науці відбувається методологічний поворот. Дослідники почали активно переймати західні теорії націогенезу та міждисциплінарні методи. Ярослав Грицак, наприклад, у праці про формування модерної української нації (1996) застосував модернізаційну парадигму, вписавши український рух у загальноєвропейський контекст розвитку націоналізму³. Він спирався на концепцію стадій національного руху Мірослава Гроха та ідею «уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона, аби показати громадівський рух не лише як політичну опозицію імперії, а й як пробудження модерної нації через просвіту та друковане слово. Одночасно в історії книгодрукування українські науковці урізноманітнили методи: окрім традиційних бібліографічно-описових досліджень (наприклад, фундаментальна монографія Ярослава Ісаєвича про розвиток українського книговидання⁴), з'явилися праці із застосуванням кількісного й інформаційно-комунікаційного підходів. Показовою є стаття Ігоря Довжука та Галини Січкаренко (2022), де історія видавничої справи проаналізована крізь призму інформаційної системи суспільства⁵. З цього погляду українське книговидання 19 ст.

¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. (До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр.). Київ, 1930.

² Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ: Альтернатива, 1999.

³ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Генеза, 1996.

⁴ Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002.

⁵ Dovzhuk I., Sichkarenko H. Book Publishing in Ukraine in the 19th Century (Information and Communication

створювало спільний «інформаційний простір» нації попри цензурні заборони, сприяючи консолідації українців і прискорюючи їхній перехід до модерної нації. Такі дослідження, як підрахунок тиражів і номенклатури видань (наприклад, статистичний аналіз видання дитячої літератури як індикатора просвітницького поступу⁶), дають змогу кількісно оцінити масштаб впливу української книги, а не лише констатувати факти заборон чи окремих публікацій.

Внесок української діаспори в дослідження руху «Громад» і видавництва базувався переважно на національно-орієнтованій парадигмі, подібній до міжвоєнної української історіографії. Діячі еміграції, такі як Дмитро Дорошенко, прагнули задокументувати фактологію: у діаспорних енциклопедіях з'являлися загальні статті про українські видавництва й пресу 19 ст.⁷ Ці праці підкреслювали роль друкованого слова у збереженні української ідентичності під російським гнітом. Водночас із 1960–1970-х рр. західні історики дедалі частіше застосовують порівняльний та імперський підходи, відходячи від суто «національної телеології». Популярності набула концепція «національного пробудження» в Центральній-Східній Європі, у рамках якої український рух другої половини 19 ст. розглядався як типовий Phase B – етап культурницько-організаційної діяльності, що передуює політичній мобілізації⁸. У такій перспективі український випадок порівнювали з чеським, словацьким, польським, що дало змогу виявити як спільні закономірності, так і унікальні риси – зокрема, відсутність власної державності та жорсткіші імперські заборони уповільнювали перехід до «політичної фази» аж до початку 20 ст.

Паралельно у західній історіографії виник постколоніальний (імперський) підхід до цього періоду. Канадський історик Йоганнес Ремі у праці «Brothers or Enemies» (2016) поєднав національну й імперську перспективи, дослідивши діалог між українськими активістами та царською адміністрацією. Й. Ремі показав, що вже у 1860-х рр. обидві сторони – і українська інтелігенція, і багато місцевих чиновників – усвідомлювали модерність, політичну небезпечність навіть суто культурних проявів українофільства. Наприклад, поширення недільних шкіл чи видання часопису «Основа» насторожували владу не лише з мовних міркувань, але й через розуміння, що такі явища підривають імперський порядок⁹. Цей висновок заперечує тезу О. Міллера про нібито тривале сприйняття українського руху як аполітичного фольклорного курйозу. Дискусія між цими науковцями демонструє, як різні методології (державно-центристський аналіз у О. Міллера проти багаторівневого соціально-політичного аналізу в Й. Ремі) призводять до відмінних акцентів у висновках.

Approach) // Society. Document. Communication. 2022. № 7 (4). P 60–83. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-17-60-83>

⁶ Petrenko O. The Attribution of the Children's Book Publishing Statistics in Ukraine in the Second Half of the 19th and Beginning of the 20th Centuries // Knygotyra. 2020. № 75. P. 199–217. DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2020.75.66>

⁷ Дорошенко Д., Зленко П. Видавництва // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Мюнхен: Українське Видавництво, 1949. Т. 3. С. 972–981.

⁸ Remy J. Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia, 1840s – 1870s. Toronto: University of Toronto Press, 2016.

⁹ Ibidem.

Західні дослідники також приділяють значну увагу історії видавничої справи як складовій формування «уявленої спільноти» українців¹⁰). У річищі концепції Бенедикта Андерсона про вирішальну роль друку і книжної мови у постанні нації, українська преса 19 ст. розглядається як інструмент національної мобілізації. Звернення до статистики видань і цензурних звітів підтверджує парадокс: імперські заборони (зокрема Емський указ 1876 р.) різко скоротили українські публікації в межах імперії, але водночас стимулювали «видавничу еміграцію» – перенесення друку книг і газет до Галичини та Західної Європи. У результаті до кінця 19 ст. сформувався трансімперський інформаційний простір: Галичина стала своєрідним тилом українського видавництва, звідки друкована продукція нелегально потрапляла в підросійську Україну¹¹. Постколоніальний підхід підкреслює цю реактивну динаміку: колоніальна політика російської влади мимоволі консолідувала українську інтелігенцію та «громадівців», загартувавши їхній рух спротиву¹². Таким чином, зарубіжна історіографія збагатила розуміння теми, додавши до національного наративу ширший європейський та імперський контекст.

Підходи дослідників суттєво позначилися на інтерпретації громадівського руху та видавничої діяльності другої половини 19 ст. Національно-патріотична (державницька) методологія, притаманна українській і діаспорній історіографії, зберегла тяглість національного бачення: такі праці реабілітували діячів «Громади» як героїв культурного відродження та наголошували на їхньому внеску у формування національної свідомості¹³. Водночас цей підхід іноді ідеалізував рух, менше уваги звертаючи на внутрішні суперечності та соціальну базу. Марксистський підхід радянської доби, навпаки, висунув на передній план питання класів та економіки, що сприяло вивченню соціальних аспектів (зв'язки громадівців із селянством, зародження радикальних течій). Але жорстка ідеологізація звузила тематику і викривила оцінки: лідерів руху таврували як «буржуазних націоналістів», применшуючи роль української мови та культури¹⁴.

Модернізаційно-соціологічні стратегії пострадянського періоду збалансували картину, вписавши український рух у закономірності європейської модернізації й показавши, що формування нації в Україні проходило ті самі стадії, що і в інших бездержавних народів (хоч повільніше через сильні репресії). Це дало змогу зрозуміти об'єктивні причини успіхів і невдач громадівців, а не лише їхні особисті заслуги чи прорахунки. Імперсько-постколоніальний підхід розширив фокус: український рух стали розглядати як частину взаємодії метрополії та провінції, що висвітлює механізми імперського гноблення (цензура, русифікація) і водночас адаптивні стратегії українців у відповідь. Такий ракурс дав змогу глибше оцінити масштаб і зрілість руху: навіть підпільні гуртки й альманахи виявилися чинником, що непокоїв імперський центр, а отже, мав вагу в

¹⁰ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983; Moser M. *Osnova and the Origins of the Valuev Directive* // *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2017. № 4 (2). P. 39-95. DOI: <https://doi.org/10.21226/T2K306>

¹¹ Hromadas // *Internet Encyclopedia of Ukraine*. URL: <https://salo.li/ee73F6E>

¹² Коляда І.А. Видавнича активність української інтелігенції в умовах цензурної політики Російської імперії (друга половина XIX ст.) // *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2010. № 10. С. 34–41.

¹³ Дорошенко Д., Зленко П. *Видавництва...* С. 972–981; Савченко Ф. *Заборона українства 1876 р...*

¹⁴ Сербей В.Г. *Національне відродження України...*

політичному вимірі¹⁵. Міждисциплінарні інновації (інформаційний аналіз, статистичні та мережеві методи) вплинули на саме розуміння «видавничої справи» як предмета дослідження. Книгодрукування нині вивчають не лише як суму виданих назв чи біографії видавців, але і як комунікаційну систему, що об'єднувала розпорошене українське суспільство в єдине культурне поле. Завдяки цьому історики можуть, наприклад, оцінити рівень поширення української книги через тиражі, мережу розповсюдження, грамотність населення¹⁶, а не тільки констатувати наявність чи відсутність видань.

Сучасна література з історії українського громадського руху та видавничої діяльності другої половини 19 ст. демонструє розмаїття методологічних підходів – від традиційно описових до міждисциплінарних і постколоніальних. Поєднання цих стратегій дає найбільш повну картину: від ідейних мотивацій і культурних здобутків громадівців – до імперських чинників і комунікаційних механізмів поширення ідей. Саме взаємодоповнення різних методологій дає змогу глибше збагнути, як видавнича справа стала для українського руху тієї доби не просто просвітницьким заняттям чи бізнесом, а ключовим інструментом націєтворення та формування модерної української спільноти¹⁷.

Метою статті є комплексний аналіз впливу видавничої справи та публіцистики на формування модерної української ідентичності у другій половині 19 ст. Задля досягнення цієї мети поставлено такі завдання: систематизувати історико-культурні чинники, що сприяли розвитку видавничої діяльності; проаналізувати роль окремих періодичних видань у формуванні національної думки; виявити зв'язок між публіцистикою та громадським рухом.

Важливість цього дослідження полягає в тому, що воно відкриває нові перспективи розуміння становлення української національної ідентичності, демонструє роль культурного дискурсу у період соціально-політичних трансформацій та узагальнює історичні уроки, значущі для сучасних націєтворчих процесів.

Виклад основного матеріалу. Друга половина 19 ст. в українських землях, підпорядкованих Російській імперії, характеризується одночасно модернізацією та посиленням імперського гніту. Поразка у Кримській війні (1853–1856) спонукала російський уряд до обережних ліберальних реформ, зокрема до скасування кріпосництва 1861 р. Селянська реформа формально звільнила мільйони українських кріпаків, проте на практиці більшість із них залишалась економічно залежними через малі земельні наділи та важкі викупні платежі, що призводило до масового зубожіння селянства. Водночас реформи 1860-х рр. стимулювали розвиток промисловості на сході України (Донбас, Криворіжжя), куди залучалися робітники з інших регіонів імперії. Пожвавлення економічного життя зумовило зростання кількості міського населення, однак у нових промислових центрах відбувалася інтенсивна русифікація: більшість робітництва переходила на російську мову і культуру, тоді як українці залишалися переважно селянством із низьким рівнем освіти. За даними першого загального перепису 1897 р. лише близько 13% мешканців, що записались як українці, були письменними – значною мірою

¹⁵ Remy J. Brothers or Enemies...

¹⁶ Petrenko O. The Attribution of the Children's Book... P. 199–217.

¹⁷ Moser M. Osnova and the Origins of the Valuev Directive...

через брак навчання рідною мовою та обмеження на її вживання¹⁸. Таким чином, українське суспільство цього періоду було розділене: міська модернізація часто йшла разом з денаціоналізацією, а сільська більшість лишалася соціально відсталою та малописьменною.

Політичний режим Російської імперії у другій половині 19 ст. лишався самодержавно-централізованим, а будь-які прояви окремої української культури або політичної думки влада сприймала як загрозу імперській цілісності. Офіційна доктрина проголошувала існування «єдиного російського народу», частиною якого вважалися й українці (малороси), що нібито не мають окремої історії та мови. Відповідно, імперський уряд проводив політику русифікації й уніфікації, намагаючись усунути «українські особливості» в освіті, церкві та публічному житті. Так, у релігійній сфері ще з початку 19 ст. тривала ліквідація автономії Української греко-католицької (уніатської) церкви на Правобережжі (Галичина залишалася під Австрією, але на підросійських землях уніатів насильно наvertsали на православ'я). Освіта й адміністрація були цілковито русифіковані – навчання українською мовою не допускалося навіть у початкових школах.

Попри імперську асиміляційну політику, серед частини української інтелігенції зростає національний рух, який набував форм культурно-просвітницьких ініціатив. Розпочате наприкінці 18 – на початку 19 ст. культурне відродження (публікація «Енеїди» І. Котляревського 1798 р., діяльність Харківського університету з 1805 р., збір фольклору тощо) у другій половині століття переросло в ширший громадський рух. Ключовою постаттю національного пробудження став поет Тарас Шевченко, чия творчість середини століття мала величезний вплив на формування модерної української національної свідомості. Його патріотичні вірші, пройняті темами козацької минувшини та протесту проти соціального й національного гноблення, стали натхненням для цілого покоління українофільської інтелігенції. За відвертий антицарський пафос Шевченкових творів поета було заарештовано і заслано (1847), що засвідчило нетерпимість режиму до вільнодумства українською мовою. Проте після смерті поета 1861 р. культ Шевченка лише зріс: «Кобзар» ширився нелегально, а вшанування пам'яті стало традицією серед української громади. Шевченко став для українців символом незламності духу, а його творчість стала моральним дороговказом у боротьбі за права народу.

Правління імператора Олександра II (1855–1881) почалося відносним пом'якшенням цензури та реформами. 1864 р. запроваджено земства – виборні органи місцевого самоврядування, в роботі яких активно брала участь інтелігенція. Земства опікувалися початковою освітою, охороною здоров'я, статистичними дослідженнями; це сприяло поживленню громадського життя на місцях. Однак після придушення польського повстання 1863–1864 рр. уряд перейшов до політики реакції на будь-які прояви нелояльності. Український рух, що на той час набирив сили у формі культурно-просвітницьких заходів, потрапив під особливий нагляд влади¹⁹. Кульмінацією імперської русифікаторської політики став Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. – два знакові цензурні акти, що мали на меті обмежити вживання українського друкованого слова.

¹⁸ Ukraine under Direct Imperial Russian Rule. History of Ukraine // Encyclopædia Britannica. URL: <https://sal0.li/fb8778B>

¹⁹ Subtelny O. Ukraine: A History (4th ed.). Toronto: University of Toronto Press, 2009.

Валуєвський циркуляр, який видав міністр внутрішніх справ П. Валуєв у липні 1863 р., фактично заборонив більшість книг українською мовою, дозволяючи лише художню літературу (й то з окремого дозволу цензури) та деякі релігійні видання. У цьому таємному розпорядженні цинічно стверджувалося, що української мови не існує і не може існувати – позиція, яка віддзеркалювала імперське несприйняття українців як окремого народу. Заборона перш за все стосувалася навчальної, науково-популярної та релігійної літератури для народу – тобто саме тих видань, що могли б поширювати знання українською мовою. Циркуляр не нищив українську мову фізично, але гальмував її розвиток у модерну літературну форму та її широку популяризацію. Згодом, у травні 1876 р., імператор Олександр II підписав іще суворіший таємний Емський указ, що повністю забороняв друк українською мовою на підросійських землях (включно з художньою літературою та перекладами), імпорту українських видань з-за кордону, а також будь-які публічні виступи й театральні вистави українською мовою²⁰. Під заборону потрапило навіть використання української мови в школах. Ці репресивні заходи різко звузили простір легальної української культурної діяльності на наступні кілька десятиліть. Лише після революції 1905 р. цензурний тиск дещо послабшав і заборона українського друку поступово втрачала силу²¹.

Попри утиски, саме у другій половині 19 ст. сформувалися передумови для модерного українського національного руху. Скасування кріпацтва, хоч і складне для селян, сприяло поступовому зростанню соціальної мобільності: частина молоді селянського або дрібнослужбовського походження змогла здобути освіту в нових гімназіях та університетах (у Києві – відкрито університет 1834 р., в Одесі – 1865 р.) і так увійшла до лав інтелігенції. Університетські громади стали осередками вивчення української мови, історії, фольклору, що сприяло формуванню національної самосвідомості навіть в умовах домінування імперської культури. Наприклад, при Київському університеті у 1850-1860-х рр. діяли гуртки, до яких входили історики Микола Костомаров, Володимир Антонович, філологи Павло Житецький, Костянтин Михальчук та інші – їхні дослідження Київської Русі, Гетьманщини, народної словесності закладали інтелектуальний фундамент українства. Література стала провідним засобом національного пробудження: популярність творів українських письменників – Т. Шевченка, Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Леоніда Глібова та ін. – зростала, незважаючи на цензурні перепони. Публікація художніх творів українською мовою, хай і обмежена цензурою, ознайомлювала дедалі ширші кола з українською мовою та культурою. Особливо важливу роль відіграв журнал «Основа» (1861-1862) – перше загальноукраїнське періодичне видання, де відкрито обговорювалися питання мови, літератури, історії та національного життя (див. нижче). Отже, на кінець 19 ст. в українському суспільстві визрів прошарок національно свідомої інтелігенції, готової до активнішої боротьби за права свого народу на початку 20 ст.

На тлі описаного піднесення національного руху в 1860-х рр. з'явилися перші можливості для заснування української періодики, хоч і дуже обмежені. До того часу українською мовою ц підросійській Україні виходили тільки поодинокі дозволені цензурою книги – переважно збірки фольклору чи поезії – або ж видання друкувалися за кордоном (у

²⁰ Коляда І.А. Видавнича активність української інтелігенції... С. 34–41.

²¹ Subtelny O. Ukraine: A History...

Львові, Будапешті) й нелегально завозилися до імперії²². Лише в період короткої «відлиги» початку 1860-х постало питання про власну пресу. 1861 р. група діячів петербурзької Громади заснувала щомісячний часопис «Основа», який став першим українським загальнонаціональним журналом. Видання виходило у Санкт-Петербурзі з січня 1861 по жовтень 1862 р. (усього 22 книжки) коштом Василя Білозерського та за участі Пантелеймона Куліша й Миколи Костомарова, амністованих учасників Кирило-Мефодіївського товариства (1861-1862)²³.

Журнал «Основа» справив величезний вплив на розвиток української національної свідомості та літератури 1860-х рр.²⁴ Навколо нього об'єдналися провідні українофільські письменники й науковці з різних регіонів – фактично це було перше всеукраїнське інтелектуальне середовище²⁵. «Основа» публікувала прозу, поезію, фольклорні та етнографічні матеріали українською мовою, а також статті на історичні, літературознавчі, економічні теми – переважно російською. Така двомовність була свідомою стратегією редакції: художні твори друкували українською, щоб плекати мову, а публіцистику й наукові розвідки – російською, щоб донести ідеї до широкого імперського читачтва і частково обійти цензурні підозри²⁶.

«Основа» відкрито обстоювала право українців на самобутній культурний розвиток. На її сторінках М. Костомаров надрукував знамениту статтю «Две русские народности» (1861), де аргументував відмінність історичного шляху українців і росіян, а П. Куліш і В. Білозерський писали про необхідність народної освіти українською мовою (Куліш, 1861). 1862 р. журнал вперше вшанував роковини Тараса Шевченка, опублікував низку матеріалів з української історії (про гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепу, про Коліївщину тощо), формуючи таким чином національний пантеон героїв та спільну історичну пам'ять²⁷. Закриття «Основи» в кінці 1862 р. було спричинене одночасно цензурним тиском (формально останній номер затримала цензура) та фінансовими труднощами²⁸. Проте приклад «Основи» показав можливість успішної співпраці українців різних регіонів і започаткував традицію всеукраїнського періодичного видання²⁹.

Вплив журналу був тривалим: він виховав ціле покоління українських авторів, дав їм перший досвід публікації, навіть спонукав імперську владу вдатися до заборон (за спостереженням М. Мозера³⁰, саме активність «Основи» підштовхнула владу до Валуєвського циркуляру 1863 р.).

Після закриття «Основи» частина її співробітників тимчасово припинила публічну діяльність, але інші (зокрема Володимир Антонович) продовжили справу в київській

²² Коляда І.А. Видавнича активність української інтелігенції... С. 34–41.

²³ Osnova (Saint Petersburg) // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://sal0.li/dCcd14B>

²⁴ Moser M. Osnova and the Origins of the Valuev Directive...

²⁵ Tonoian A.A. Books, Brochures, and Belonging: Initiatives of the Journal «Osнова» (1861-1863) for Educating Illiterate Ukrainian Population // Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки, 2024. № 35 (3). Р. 73–83.

²⁶ Osnova (Saint Petersburg) // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://sal0.li/dCcd14B>

²⁷ Ibidem.

²⁸ Tonoian A.A. Books, Brochures, and Belonging... Р. 73–83.

²⁹ Moser M. Osnova and the Origins of the Valuev Directive... Р. 39–95.

³⁰ Ibidem.

Громаді, заснувавши нові видання на початку 1870-х (наприклад, активно долучилися до редагування газети «Киевский телеграф»)³¹.

Наступна спроба започаткувати тривалу українську періодику в підросійській Україні стала можливою лише через два десятиліття. У 1881-1882 рр., після часткового пом'якшення режиму (на хвилі лібералізації, що настала після смерті Олександра II), київська Стара Громада отримала дозвіл на видання часопису «Киевская старина» (виходив у Києві з 1882 по 1906 р.). Це був щомісячний історико-літературний журнал російською мовою, який фактично став неофіційним друкованим органом української інтелігенції Наддніпрянщини. Формат «Киевской старины» наближався до наукового збірника: публікувалися ґрунтовні праці з історії, етнографії, філології, спогади, літературна критика. Серед авторів були провідні українські вчені того часу – Володимир Антонович, Дмитро Яворницький, Олександр Лазаревський та ін. Попри те, що видання виходило офіційно російською мовою, з кінця 1890-х редакція дедалі сміливіше вміщувала українські тексти: з 1897 р. почали друкувати художні твори українською (белетристику), а після революції 1905 р. журнал фактично перейшов на українську і 1907 р. був реформований у журнал «Україна»³². Таким чином, «Киевская старина» стала постійним осередком української думки в умовах заборони української мови: вона зберегла тяглість інтелектуальної традиції від 1880-х до початку 20 ст. і згуртувала нове покоління української інтелігенції. За словами дослідників, цей журнал виконував роль «неформального академічного товариства» для українців підросійської України.

Щоденні газети українською мовою за умов цензури 19 ст. не могли виходити аж до революції 1905 р. Натомість українські діячі намагалися використати ліберальні російськомовні видання для пропагування своїх ідей. Яскравим прикладом є київська газета «Киевский телеграф» початку 1860-х, що дотримувалася ліберальних позицій. У її редакції певний час працювали українофіли, і на сторінках газети з'являлися статті про потреби народної освіти, критика русифікації тощо³³. На початку 1870-х рр. редакцію «Киевского телеграфа» фактично очолили члени київської Громади – Михайло Драгоманов, Павло Чубинський, Володимир Антонович – які перетворили газету на рупор захисту української культури³⁴. Ця ситуація тривала недовго: після Емського указу 1876 р. влада припинила вихід газети, як і будь-які спроби публікувати українське слово у складі російськомовних текстів³⁵. Інший значущий приклад – регіональний тижневик «Черниговский листок», що виходив у Чернігові російсько-українською мовою в 1861-1863 рр. під редакцією Леоніда Глібова. Це видання було орієнтоване на народну просвіту: друкувало твори українських письменників (П. Куліш, О. Кониський, Л. Глібов та ін.), статті про недільні школи та освіту селян, огляди місцевого життя, етнографічні матеріали. Фактично «Черниговский листок» став першою в Російській імперії газетою, що послідовно містила українськомовні тексти (поряд з російськими) і доносила їх до читачів. Однак після Валуєвського циркуляру 1863 р.

³¹ Дорошенко Д., Зленко П. Видавництва... С. 972-981.

³² Kievskaiia starina // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://salo.li/80a48e5>

³³ Ukraine under Direct Imperial Russian Rule. History of Ukraine // Encyclopædia Britannica. URL: <https://salo.li/fb8778B>

³⁴ Дорошенко Д., Зленко П. Видавництва... С. 972-981.

³⁵ Коляда І.А. Видавнича активність української інтелігенції... С. 34-41.

цензура заборонила будь-які українські матеріали, і в серпні 1863 р. часопис закрила влада. На кінець 1862 р. «Черниговский листок» залишався останнім періодичним органом у Російській імперії, де друкувалося українське слово³⁶.

Через утиски у підросійській Україні значна частина української видавничої активності в 1870-1890-х рр. перемістилася за кордон – передусім до Австро-Угорщини, на територію Галичини й Буковини, де умови для розвитку українського слова були відносно ліберальнішими. У Львові в цей період виходили українські часописи «Правда» (з 1867), «Зоря» (1880-1897), «Літературно-науковий вістник» (1898-1914) та інші, які видавали галицькі культурно-політичні течії (народовці й москвофіли). Хоча ці видання перебували поза межами Російської імперії, вони мали вплив і на Наддніпрянщину: примірники часописів легально або контрабандою потрапляли до читачів підросійської України, а чимало наддніпрянських авторів друкували там свої твори³⁷. Особливо важливою була співпраця між наддніпрянськими та галицькими діячами на зламі століть. Після Емського указу 1876 р. визначний український публіцист Михайло Драгоманов був змушений емігрувати – у Женеві він видавав збірник «Громада» (1878-1882), перше україномовне політичне видання соціалістичного спрямування. Згодом естафету від Драгоманова перебрав у Львові Іван Франко разом зі співавторами «Літературно-наукового вістника» (з 1898), де продовжили обговорення нагальних суспільно-політичних питань українства. Така трансімперська співпраця сприяла формуванню єдиного українського інтелектуального простору попри державні кордони³⁸. Наприкінці 19 ст. Галичина фактично стала культурним тилом для наддніпрянців: значну частину українських книжок і брошур друкували у Львові, Чернівцях чи Відні, а потім нелегально перевозилася на підросійські землі³⁹. Тож колоніальна політика імперії дала зворотний ефект – вона загартувала національний рух і змусила українських діячів шукати нові канали діяльності, що лише посилювало їхню консолідацію⁴⁰.

Національно свідомі українські видавці та редактори часописів другої половини 19 ст. ставили перед собою низку цілей – просвітницьких, консолідаційних, ідеологічних. Періодика стала інструментом, за допомогою якого інтелігенція прагнула пробудити народну свідомість, піднести освітній рівень населення та обґрунтувати право українців на самобутній розвиток.

Основні функції тогочасних видань можна узагальнити так.

Просвіта народу – публікація популярних статей з історії України, етнографії, порад для селян, матеріалів про школи й освіту. Наприклад, часопис «Основа» особливу увагу приділяв народній освіті та вихованню. На його сторінках обговорювали необхідність навчати селян рідною мовою, створити мережу недільних шкіл, видавати підручники українською. Редакція «Основи» через своїх кореспондентів поширювала серед селян дешеві книжки – твори Куліша, Шевченка, народні брошури – на ярмарках і сільських

³⁶ Chernigovskii listok // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://sal0.li/b37B16c>

³⁷ Дорошенко Д., Зленко П. Видавництва... С. 972-981.

³⁸ Remy J. Brothers or Enemies...

³⁹ Hromadas // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://sal0.li/ee73F6E>

⁴⁰ Коляда І.А. Видавнича активність української інтелігенції... С. 34-41.

сходках⁴¹. Аналогічно тижневик «Черниговский листок» друкував матеріали про недільні школи та заснування селянських читалень, популяризуючи саму ідею освіти для простолюду⁴².

Формування національної свідомості – через друковане слово поширювалися знання про окремішність українців як народу. Микола Костомаров («Две русские народности», 1861) та Пантелеймон Куліш в «Основі» обґрунтовували, що українці мають власний історичний шлях, відмінний від росіян і поляків⁴³. Фольклорні публікації та літературні твори підкреслювали багатство народної культури і мови. Часописи відігравали роль своєрідної «школи» національної свідомості: на їхніх сторінках формувалися ключові національні символи – козацька доба як героїчна минувшина, Шевченко як пророк нації, народна пісня як душа народу тощо. Історична пам'ять та національна ідея культивувалися систематично: «Основа» першою запровадила традицію щорічного відзначення дня смерті Шевченка, публікувала матеріали про Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, про народні повстання – усе це мало пробудити відчуття спільної історичної долі⁴⁴. Таким чином, преса формувала в читачів уявлення про українців як єдину націю з героїчним минулим і правом на майбутнє.

Консолідація інтелігенції – українські журнали стали платформою для спілкування однодумців-українофілів, центрами мережі громадського руху. Навколо «Основі» згуртувалися письменники та науковці з різних регіонів – від Харкова до Львова – утворивши першу всеукраїнську інтелектуальну спільноту⁴⁵. Згодом «Киевская старина» об'єднала покоління вчених 1880-1890-х рр., виконуючи роль неформального академічного товариства. На сторінках часописів відбувався обмін ідеями між старшими діячами (М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович) і молоддю, забезпечуючи наступність поколінь у русі. Видання часто фінансувалися колективно на громадські кошти (меценатська підтримка родини Симиренків, Євгена Чикаленка й ін.), що теж згуртовувало патріотично налаштованих підприємців і діячів. Періодика, таким чином, створювала горизонтальні зв'язки між культурними центрами та інтелектуалами, цементуючи український рух організаційно.

Приховане політичне виховання – відверто політична публіцистика тоді була неможлива через цензуру, однак завуальовано на сторінках журналів обговорювалися суспільні проблеми і натякалося на потребу реформ. Так, в «Основі» друкували матеріали про тяжке становище селян після реформи 1861 р., критикували чиновницьку сваволю, висували вимоги ширшої освіти – все це підривало офіційний імперський дискурс про нібито добробут підданих. Михайло Драгоманов, заборонений до викладання в Київському університеті як «політично неблагонадійний», у 1870-х рр. через закордонний журнал «Громада» вперше оприлюднив сміливі політичні ідеї: необхідність федералізувати Росію, запровадити демократичні свободи, соціальні реформи (Драгоманов, 1878-1880). Ці ідеї були радикальні для свого часу, проте вони вплинули на молодше покоління – згодом їх

⁴¹ Tonoian A.A. Books, Brochures, and Belonging... P. 73-83.

⁴² Chernigovskii listok // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://sal0.li/b37B16c>

⁴³ Костомаров Н. Две русские народности // Основа. Санкт-Петербург, 1861. № 3. С. 33-80.

⁴⁴ Osnova (Saint Petersburg) // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://sal0.li/dCcd14B>

⁴⁵ Tonoian A.A. Books, Brochures, and Belonging... P. 73-83.

успадкували перші українські політичні партії початку 20 ст. Отже, преса виконувала роль прихованої «політичної школи» українців, готуючи ґрунт для майбутніх визвольних прагнень⁴⁶.

Зв'язок між регіонами та інтеграція нації – українська періодика другої половини 19 ст. була надрегіональна, об'єднавча. Журнал «Основа», хоча й видавався у Петербурзі, за авторським складом і тематикою був всеукраїнським – матеріали надходили з Лівобережжя, Правобережжя, Півдня, а також із Галичини. У журналі регулярно публікувалися хроніки подій з різних українських міст (Київ, Харків, Одеса тощо), листування читачів з провінції. Це сприяло усвідомленню, що існує спільна «українська справа» від Кубані до Карпат. Пізніше «Киевская старина» також друкувала матеріали про Галичину та Буковину, зміцнюючи міжрегіональні культурні зв'язки⁴⁷. Через пресу наддніпрянці дізнавалися про життя галичан, і навпаки – галицькі українці отримували інформацію про боротьбу своїх братів під царизмом. Така комунікація допомогла виробити спільну національну програму на початку 20 ст., коли обидві частини українського народу наблизилися до створення політичних організацій.

Український громадський рух другої половини 19 ст. існував переважно у формі напівлегальних культурно-просвітницьких об'єднань, відомих як «Громади»⁴⁸. Перші громади виникли одразу після Кримської війни на хвилі надій на ліберальні реформи. Уже 1858 р. в Санкт-Петербурзі сформувався гурток українських інтелігентів – по суті, перша Громада – до якого ввійшли колишні кирило-мефодіївці (Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський) і сам Тарас Шевченко після повернення з заслання⁴⁹. Метою цих громад було культурне самоорганізування: вони влаштовували спільні читання, збирали бібліотеки, обговорювали українську історію й фольклор, прагнучи шляхом самоосвіти виробити національну свідомість своїх членів. Громади також засновували недільні школи для неписьменних дорослих, поширювали серед селян дешеві книжечки, брошури, календарі українською мовою⁵⁰. Показово, що видавнича діяльність стала центральним завданням громадівців: перша Петербурзька громада за фінансової підтримки заможних українських меценатів (Василя Тарновського, Григорія Галагана) організувала друк творів українських письменників і вже 1861 р. заснувала журнал «Основа»⁵¹. Таким чином, громадський рух безпосередньо виступив ініціатором української періодики, усвідомлюючи важливість власного друкованого органу для згуртування нації.

У 1860-х рр. у різних містах постали місцеві громади: Київська, Полтавська, Чернігівська, Одеська й ін. Наприклад, Полтавська громада (заснована 1858) видавала популярні брошури для народу; Чернігівська гуртувала авторів навколо газети «Черниговский листок»; Київська громада стала головним центром руху на початку 1870-х рр.⁵² Ці гуртки не мали легального статусу чи чіткої структури (щоб уникнути переслідувань), але їх

⁴⁶ Remy J. Brothers or Enemies...

⁴⁷ Kievskaja starina // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://salolj/80a48e5>

⁴⁸ Hromadas // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://salolj/ee73f6e>

⁴⁹ Дорошенко Д., Зленко П. Видавництва... С. 972-981.

⁵⁰ Громади // Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2003.

⁵¹ Hromadas // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://salolj/ee73f6e>; Tonoian A.A. Books, Brochures, and Belonging... P. 73-83.

⁵² Савченко Ф. Заборона українства 1876 р....

єднала спільна мета – служити народові й берегти українську мову. Видавнича діяльність була для них способом реалізувати ці прагнення. Члени громад писали й перекладали книги українською, збирали фольклорно-етнографічні матеріали для публікацій, налагоджували канали розповсюдження друкованої продукції⁵³. Часто вони користувалися допомогою галицьких однодумців: після заборони українського друку в Російській імперії громади пересилали рукописи до Львова чи Відня, де їх видавали галицькі товариства, і потім нелегально переправляли тиражі назад⁵⁴. Така кооперація між наддніпрянцями та галичанами зміцнювала почуття єдності й спільної справи.

Наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. громадівський рух досяг особливого піднесення. У Києві активно діяла так звана Стара Громада на чолі з істориком Володимиром Антоновичем, що налічувала близько 70 членів⁵⁵. Стара Громада фінансувала видання українських підручників, матеріально підтримувала журнал «Киевская старина», організовувала наукові проекти (археографічні збірники, фольклорні експедиції Павла Чубинського). В Одесі громада 1870-х рр. підтримувала зв'язки з Михайлом Драгомановим і допомагала фінансувати його еміграційний журнал «Громада» в Женеві та українські видавничі проекти в Галичині. Фактично громади стали підпільними центрами, що координували українську діяльність в умовах офіційних заборон. Коли цензура закривала черговий часопис чи книгу, громадівці шукали альтернативні шляхи: влаштовували публічні читання, аматорські вистави українською мовою (драматичні гуртки), які також підносили національний дух. Наприклад, у 1880-х рр., коли друковане слово було обмежене, саме члени громад зорганізували перші українські професійні театральні трупи (М. Кропивницького, М. Старицького) на підросійських землях, що дало змогу популяризувати українську мову зі сцени⁵⁶.

Взаємодія між громадським рухом і видавництвом мала характер взаємного підсилення. Періодичні видання стали голосом громад, озвучуючи їхні ідеї та доносячи їх до ширшої аудиторії. З іншого боку, саме наявність преси стимулювала громадівців до активності й визначала їм програму дій. Редакція «Основи», наприклад, розробила спеціальні анкети для своїх кореспондентів – членів громад на місцях – щоб зібрати від них інформацію про народне життя, стан освіти, потреби селян⁵⁷. Ці анкети координували роботу активістів по різних регіонах, роблячи її цілеспрямованішою. Громадівці читали ті самі журнали, обговорювали ті самі публікації – так формувався єдиний інтелектуальний простір руху⁵⁸. Коли влада репресувала громади (арешти після 1863 та 1876 рр., заслання лідерів таких як П. Чубинський, О. Кониський), одночасно завмирала видавнича справа; і навпаки, щойно політичний тиск послаблювався (як після маніфесту 1905 р.), громадівці негайно відновлювали друк газет і журналів, створювали легальні просвітницькі товариства, публічні бібліотеки й книгарні⁵⁹. Отже, громадський рух і національна преса виступали двома аспектами єдиного українського відродження: рух давав кадри, матеріали й натхнення для преси, а преса згуртовувала, навчала та надихала учасників руху.

⁵³ Hromadas // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://salo.li/ee73F6E>

⁵⁴ Subtelny O. Ukraine: A History...

⁵⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р....

⁵⁶ Yekelchuk S. Ukraine: Birth of a Modern Nation. Oxford: Oxford University Press, 2007.

⁵⁷ Tonoian A.A. Books, Brochures, and Belonging... P. 73–83.

⁵⁸ Hromadas // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://salo.li/ee73F6E>

⁵⁹ Коляда І.А. Видавнича активність української інтелігенції... С. 34–41.

Українська періодична преса другої половини 19 ст. відіграла ключову роль у формуванні модерної української нації. В умовах відсутності українських шкіл, національних інституцій чи політичних організацій саме преса стала тим медіумом, через який ідеї національної ідентичності проникали в суспільство⁶⁰. Регулярні видання українською мовою доводили саму можливість і життєздатність української мови у модерному житті, спростовуючи імперські тези про її «неспроможність». Читаючи рідною мовою про власну історію, культуру і сучасні події, українці вперше усвідомлювали себе не просто мешканцями певної губернії чи підданими царя, а членами окремого народу з багатою спадщиною і спільним майбутнім. Як відзначає сучасний історик, у другій половині 19 ст. преса фактично виконувала функції, притаманні національним інституціям – вона формувала націю інтелектуально, задовго до появи українських політичних партій чи державних структур⁶¹.

Особливо сильним був вплив періодики на інтелектуальні верстви та молодь, яка навчалась у вищих школах. Студенти-українці, прочитавши, скажімо, в «Основі» статтю М. Костомарова чи поему Т. Шевченка, часто ставали прибічниками української справи і згодом вступали до місцевих громад⁶². В університетських центрах 1880-1890-х рр. виникли так звані «молоді громади» (Харків, Київ, Одеса), члени яких формували світоглядні засади, спираючись на ідеї, помічені в журналах. На сторінках періодики тривала дискусія про шляхи розвитку нації, яка формувала політичну думку. Наприклад, у журналі «Основа» співіснували помірковані культурницькі погляди (П. Куліш, який вірив у поступове просвітництво народу засобами культури) й радикальніші демократичні ідеї (М. Костомаров, що писав про федерацію слов'янських народів і соціальну рівність). Згодом цю полеміку продовжив М. Драгоманов у журналі «Громада», критикуючи консервативну тактику «старогромадівців» і пропонуючи соціалістичні й автономістські програми (Драгоманов, 1881). Отже, преса стала інтелектуальним майданчиком, де народжувалися модерні українські політичні ідеї – від раннього народництва до зародків національної демократії.

Періодичні видання впливали також на широкі маси – селянство, міщанство – хоч значна частина селян була неписьменною. Часописи доходили до них у формі публічних читань, народних вистав, декламацій на вечорницях тощо. Громади свідомо організовували такі заходи: основівці, наприклад, влаштовували народні театралізовані дійства за мотивами української історії, де самі селяни грали ролі козаків, гетьманів, героїв минулого⁶³. Це викликало потужний емоційний відгук і плекало гордість за свою спадщину навіть у неписьменних верствах. Кореспонденти «Основи» звітували, що після поширення книжок і вистав селяни починали цінувати навчання та прагнули віддавати дітей до школи⁶⁴. Звичайно, ці успіхи були локальними й поступовими, але вони заклали підвалини для масового національного руху початку 20 ст., коли покоління, виховане на ідеях преси, сформувало міцну українську самосвідомість.

⁶⁰ Yekelchyk S. Ukraine: Birth of a Modern Nation...

⁶¹ Ibid. P. 50-52.

⁶² Савченко Ф. Заборона українства 1876 р....

⁶³ Tonoian A.A. Books, Brochures, and Belonging... P. 73-83.

⁶⁴ Ibidem.

Фактично, українська періодична преса другої половини 19 ст. стала потужним чинником модернізації українського життя та націєтворення. Вона поєднала культурні зусилля інтелігенції з громадським активізмом, перетворивши їх на спільний рух за національне відродження. Попри цензурні заборони та переслідування, українські видавці й автори зуміли закласти міцний фундамент модерної української ідентичності, спираючись на історичну пам'ять, мову і культуру свого народу. Саме цей фундамент дав змогу в наступному столітті (початку 20 ст.) швидко розгорнути масовий національний рух і врешті здобути українцям державність. Недарма дослідники називають періодику другої половини 19 ст. своєрідним літописом пробудження нації⁶⁵. На сторінках газет і журналів український народ тоді закладав «основу» свого майбутнього – і ця метафорична основа значною мірою складалася з друкованого слова.

Висновки. Друга половина 19 ст. стала вирішальною добою формування модерної української нації на підросійських землях. У складних умовах імперського панування, соціальної відсталості й колоніальної політики українська інтелігенція знайшла дієвий інструмент – видавничу справу та періодику – щоб згуртувати народ і захистити свою самобутність. Політичні, культурні й соціальні чинники цього періоду тісно перепліталися: ліберальні реформи та урбанізація дали нові кадри для національного руху, а репресії й заборони визначили переважно культурницький характер його форм і методів. Періодичні видання стали центром громадського життя українців під владою імперії. Через журнали та газети народилась українська інтелектуальна традиція – власна історіографія, етнографія, літературна критика – все це живило зростання національної свідомості.

Видавнича справа другої половини 19 ст. пройшла шлях від перших сміливих спроб («Основа», «Черниговский листок»), задушених цензурою, до утвердження постійних осередків української думки («Киевская старина» та ін.). Незважаючи на заборони друку, українське слово знаходило шлях до читача – через Галичину, через російськомовні видання, через усну передачу. Громадівський рух забезпечував живу підтримку цим виданням – людськими ресурсами, коштами, нелегальним розповсюдженням, а натомість друковане слово виховувало нових учасників руху і поширювало його ідеї. Сформувався своєрідний симбіоз культурних і суспільно-політичних процесів: культура (мова, література, історична пам'ять) стала полем тихої боротьби за права народу, а громадська активність набувала форм «культурництва». У цей період закладено основи модерної української ідентичності – через осмислення спільної історії, кодифікацію літературної мови, створення національного літературного канону (творчість Т. Шевченка, І. Котляревського, П. Куліша й ін.), а також через перші спроби сформулювати політичні прагнення (ідеї федерації, автономії, а згодом і самостійності).

Попри зовнішню «тишу» політичного життя, друга половина 19 ст. була часом інтенсивної підготовчої роботи української нації над собою. Під покровом цензури визрівала нова національна свідомість, гартована словом української преси. Як влучно було сказано в одній зі статей «Основи» 1862 р., український народ тоді лише закладав «основу» свого майбутнього – і ця основа багато в чому була зроблена з друкованого слова. Без тієї видавничої та громадської діяльності не було б ні масового політичного руху початку 20 ст.,

⁶⁵ Yekelchuk S. Ukraine: Birth of a Modern Nation...

ні, ймовірно, Української революції 1917 р. Періодика другої половини 19 ст. – це літопис пробудження нації, що самотужки проклала шлях українців до модерності та державності.

Iurii Perga

Publishing and the Civic Movement in the Second Half of the 19th Century: the Role of Periodicals in Forming Modern Ukrainian Identity

Abstract: In the second half of the 19th century, publishing became an important factor in the formation of modern Ukrainian identity. Periodicals served as a mechanism for spreading national ideology, contributed to the consolidation of intellectual circles, and activated the civic movement that resisted censorship restrictions. This article comprehensively characterizes the influence of publishing and journalism on the formation of modern Ukrainian identity in the second half of the 19th century. To achieve this goal, the historical and cultural factors that contributed to the development of publishing activities are systematized; the role of individual periodicals in shaping national thought is analysed; and the connection between journalism and the civic movement is identified. Archival research shows that journalistic articles, reviews, literary critiques, and essays in the pages of contemporary periodicals served as a catalyst for the formation of critical thinking among Ukrainian intelligentsia, stimulating discussion of pressing issues of social life and opening space for discourse that united representatives of different social strata.

The active publishing activities of the community produced new value orientations that stimulated not only national revival but also the integration of Ukrainian thought into the general European context of modernization. The interaction of cultural and civic movements with publishing revealed the multidimensional nature of the processes of forming national consciousness: each periodical, despite institutional and political difficulties, became a laboratory of innovative ideas, determining the further vector of society's development. Printed materials played a special role: they not only recorded the cultural experience of the past but also projected visions of the future, contributing to the formation of a comprehensive system of national values and ideals. Thus, publishing became an integral component of the formation of modern Ukrainian identity, and the periodical press served as an important agent of transformation of social relations aimed at establishing national self-consciousness, democratic principles, and openness to world cultural processes, which remains relevant today.

Keywords: periodicals, publication, editorial policy, civic movement, national consciousness, modern Ukrainian identity, national revival, second half of the 19th century, «Osнова» journal